

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ХІХ–ХХ ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 94(477)»1870/1889»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД ТА ГУРТКІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ 70–80-х рр. ХІХ ст.

Розглянуто вплив постаті Т. Г. Шевченка на ідеологію та діяльність українських громад Наддніпрянщини 70-80-х рр. ХІХ ст., показано роль поета у консолідації українських національно-демократичних сил.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, українські громади, Наддніпрянщина, увічнення пам'яті Кобзаря, українські народолюбці.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛИЧНОСТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ ОБЩИН И КРУЖКОВ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ 70 – 80-х гг. ХІХ в.

Рассмотрено влияние личности Т. Г. Шевченко на идеологию и деятельность украинских громад Надднепрянщины 70-80-х гг. ХІХ ст., показана роль поэта в консолидации украинских национально-демократических сил.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, украинские общины, Надднепрянщина, увековечение памяти Кобзаря, украинские народолюбцы.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

T. G. SHEVCHENKO'S HERITAGE AS A THEME OF ACTIVITY OF THE UKRAINIAN UPPER DNIEPER AREA SOCIETIES AND GROUPS IN 70–80s OF THE XIXth CENTURY

The author shows how in 70–80s of the XIXth century the members of the Ukrainian societies and public groups studied, published and spread out

freedom-loving and folksy Shevchenko's poetic inheritance; as they learnt this poet's linguistic achievements, composed the music for his lyrics. The author stresses that it was important for the Upper Dnieper Area Ukrainian narodoliubcies to save historical memory about T. G. Shevchenko and they had been arranging annual Shevchenko's anniversaries celebrations for many years. The societies' members also took care of Shevchenko's grave in Kanev. It is proved that Kiev Old Society was especially active in that process. Kiev Society bought the Shevchenko's poems manuscripts, published them and encouraged the student and young people to study his literature inheritance. The strong emotional mean of T. G. Shevchenko's poetic talent popularization was making a piece of music based on his poems.

It has been studied the influence of T. G. Shevchenko's heritage upon national cultural activity of the Ukrainian societies and groups in Elisavetgrad, Odessa, Kharkiv and Tchernihiv cities. These societies' activity was important for Ukrainian national identity forming. It influenced upon Ukrainian national moment consolidation. The author has concluded that T. G. Shevchenko's theme took a great place in the Ukrainian societies and groups activity in 70–80s of the XIXth century.

Key words: T. H. Shevchenko, Ukrainian community, Upper Dnieper Area (Naddniprianshchyna), Taras Shevchenko's heritage commemorating, the Ukrainian narodoliubcies.

Уже на початку 1870-х рр. «антракт в історії українського національного руху» відійшов у минуле. Українські громади Наддніпрянщини відновили свою діяльність. Одним із важливих ідейних чинників подальшого поступу українських національно-визвольних змагань, як і в 60-х рр. XIX ст., залишалася постать геніального українського поета-мислителя Т. Г. Шевченка. Звернення до образу Кобзаря, збереження історичної пам'яті про нього, стало справою українських громад та гуртків Наддніпрянщини 1870–1880-х рр.

Ця важлива й цікава тема вже знаходила часткове відбиття в працях сучасних українських істориків. Зокрема, чимало для її розробки зробив київський дослідник А. М. Катренко. В його наукових статтях, навчальних посібниках неодноразово прямо чи опосередковано накреслювалися та розкривалися деякі важливі сюжети про вплив постаті Т. Г. Шевченка на український рух зазначеного періоду, показувалися основні моменти діяльності українських громад і гуртків щодо збереження історичної пам'яті про життя та діяльність Кобзаря [11–14]. Окремі аспекти зазначеної теми вивчали також І. Забіяка (про Шевченкіану на сторінках журналу «*Киевская старина*»), В. Короткий (про участь В. Б. Антоновича в увічненні пам'яті Т. Г. Шевченка) тощо [10; 19].

Утім, відзначення в нинішньому році 200-річчя від дня народження Кобзаря дає чудовий привід розглянути тему «Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддні-

прянщини 70–80-х рр. XIX ст. « на основі додаткового включення до наукового обігу як віднайдених нами деяких архівних першоджерел, так і актуалізації цілої низки документів та наративів із творчої спадщини С. О. Єфремова, О. Ф. Кістяківського, О. Я. Кониського, М. А. Славінського та інших українських діячів, що побачили світ в археографічних публікаціях останнього періоду [1; 8; 26–32; 31; 37, 38; 6; 7; 15; 16; 36]. На наш погляд, усе це дозволяє глибше розглянути зазначену тему, що сприятиме усвідомленню складного процесу формування та становлення української національної ідентичності та ролі в ньому світлого образу Т. Г. Шевченка.

Насамперед, зазначимо, що одним із найвпливовіших осередків національно-визвольних змагань, як і в попереднє десятиліття, залишалася Київська українська громада, яка здобула назву «Старої». Відродивши свою діяльність у нових умовах 1870-х рр., старогромадівці залишалися вірними своїм ідейним уподобанням стосовно постаті Тараса Шевченка та його творчої спадщини. Свідченням цього стало те, що вже 1875 р. вони вирішили практично втілити у життя свій задум щодо публікації творів Кобзаря.

На початку 1875 р. діячі «Старої громади» запропонували подружжю українських народолобців-громадівців О. О. та С. Ф. Русових через свого однодумця Ф. К. Вовка надрукувати за кордоном повне видання «Кобзаря», поки не загинули рукописні заборонені твори геніального поета. Задля цього українські народолобці здійснили необхідні заходи: викупили у братів Тараса Григоровича рукописи Шевченкових творів, які були ретельно й науково перевірені В. К. Вовком, а у заможних українців зібрали кошти на видання. О. О. Русов додав до «Кобзаря» деякі спомини [29, с. 53].

У травні 1875 р. Русови уже виїхали з рекомендаціями російських слов'янофілів через Берлін і Дрезден до чеської Праги в Австрійську імперію, щоб організувати там видання двотомника творів Т. Г. Шевченка. До першого тому мали увійти вірші, дозволені царською цензурою, а до другого – ті поезії, які заборонялися раніше, або могли бути заборонені при публікації. О. О. Русов здійснював редакторську й коректорську роботу в процесі виходу у світ «Кобзаря», який тиражувався у друкарні чеського публіциста, політичного діяча і редактора прогресивної газети «*Narodni listy*» Е. Грегра. Текст видання вичитували завжди вдвох – Олександр Олександрович і Софія Федорівна.

Незважаючи на всі труднощі, у 1876 р. видання «Кобзаря» обсягом 414 сторінок з додатками споминів про Т. Г. Шевченка І. С. Тургенева й Я. П. Полонського побачило світ. О. О. Русов організував легальне перевезення більшої частини накладу першого тому в Наддніпрянську Україну. Натомість другий том поширювався нелегально. Допомогу у розповсюдженні «Кобзаря» обіцяв надати М. П. Драгома-

нов, який вже перебував на еміграції та дуже тішився з нового видання творів Т. Г. Шевченка [13, с. 77; 26, л. 95 об.; 24, л. 1–225; 29, с. 54–56].

Цікаво, що перший том празького видання «Кобзаря» викликав великий інтерес і у панів, і у простих селян. Перші них, щоб придбати Шевченкові твори, інколи не шкодували за «Кобзар» кругленької суми. Так, відомий український діяч Є. Х. Чикаленко засвідчував у своїх спогадах, що один із панів виклав за цей томик 25 крб. Тоді такої суми цілком вистачало, щоб купити десятину землі. Звичайно інтерес до «Кобзаря», як і взагалі до українських книжок у той час, не означав, що у читачів панського або селянського походження вже була національна свідомість. Напевно, можна вести мову про пізнавальну зацікавленість талановитою поезією, написаною рідною мовою [40, с. 123].

Учасники українського національного руху цілком свідомо вивчали твори Т. Г. Шевченка. Так, Ф. К. Вовк, який разом із О. О. Русовим репрезентував ліве крило Київської Старої громади, за згадками С. Ф. Русової, носив у потайній кишені маленьке празьке видання нелегальних віршів «Кобзаря» [29, с. 45].

Українські народолюбці з великим п'єтетом ставилися до постаті Т. Г. Шевченка та його творів. За свідченням О. Ф. Кістяківського, учасник Київської громади Ф. Т. Панченко на одному з вечорів бажав своєму однодумцю, ідейному лідеру київських громадівців В. Б. Антоновичу, щоб той здобув таку ж славу і любов народну, як народний поет Т. Г. Шевченко. Проте, на думку О. Ф. Кістяківського, таке побажання було не чим іншим як проявом доброго ідеалізму. Громадівці піднесли постать Кобзаря на недосяжний п'єдестал [16, с. 82].

Київські старогромадівці мали кілька помешкань, в яких переховували закордонну літературу, розбирали її та через гуртки розповсюджували в провінції. Відомо, що при помешканні В. П. Науменка розміщувався склад закордонних видань творів Т. Г. Шевченка та різних україномовних брошур. Крім того, такі ж видання поезій Кобзаря переховувалися і продавалися в бібліотеці Вербицького на Золотоворотській вулиці [30, с. 146].

Старогромадівці опікувалися публікацією й розповсюдженням окремих поетичних творів Т. Г. Шевченка, використовуючи формат «метеликів» – невеликих науково-популярних і популярних художніх книжок для народу. Так, громадівський діяч Л. В. Ільницький мав друкарню і разом з однодумцем М. М. Левченком утримував книжковий магазин та книгозбірню при ньому [13, с. 79–80].

У середині 1870-х рр. у Києві видавалися невеликі брошури з окремими творами Т. Г. Шевченка. Так, у 1875 р. вийшли у світ «Гай-

дамаки» та «Наймичка», в 1876 р. – «Катерина» та «Наймичка». Відкритий у той же час книжковий магазин Л. В. Ільницького і М. М. Левченка, що розташувався на Великій Володимирській вулиці, в будинку П. В. Томари, біля театру, був переповнений українськими книжками та брошурами, серед яких, напевно, знаходилися й Шевченкові твори. Достеменно відомо, що в зазначеному книжковому магазині продавалася книжка В. П. Маслової «Т. Г. Шевченко. Біографічний нарис» (М., 1874). При цій книгарні розміщувався і склад україномовних видань [26, л. 1–15 об., 57, 95 об., опись дела; 25, л. 36 об.; 39, арк. 7 зв.].

Місцеві жандарми часто вбачали в розповсюдженні українських «метеликів» справжній «заколот», роблячи «з мухи слона». Свідченням цього є цікава кореспонденція «*Из Полтавы*», опублікована на сторінках часопису «Набат», що видавався в еміграції ткачовцями – репрезентантами одного з напрямів російського соціально-революційного народництва. Автор кореспонденції сповіщав про наявність у Полтаві як російських «народників», так і українських «хохломанів», які зберігали деякі україномовні закордонні книжки, в тому числі й першу українську соціально-революційну брошуру «Парова машина». Він також указував на факт продажу в Полтаві україномовних брошур-«метеликів», дозволених київською цензурою. Безперечно, серед цих видань могли бути і твори Кобзаря. Утім, в очах місцевих чиновників, таких як Полтавський губернатор, таємний радник М. О. Мартинов, будь-яка україномовна книжка вважалася «революційним виданням». Через таку махрову українофобію Мартинова «метелики» вилучалися з обігу, а книгопродавці припиняли їх продаж за передплатою. Всі примірники цих видань вони зобов'язувалися представити в канцелярію губернатора, де, за деякими даними, спалювалися [9, с. 10 – 11; 21, л. 576].

Прикметно, що все це відбувалося в центральній Наддніпрянщині до Емського указу Олександра II. А після цього горезвісного акта російського самодержавства про легальне видання й розповсюдження україномовних «метеликів», зокрема творів Т. Г. Шевченка, не могло бути й мови. Як зазначав у своєму «Щоденнику» О. Ф. Кістяківський 19 червня 1876 р., «достатньо одного імені Шевченка, щоб одних залякати, у других викликали підозру, третіх загубити» [15, с. 175].

У 1876 р. ідейний лідер лівого крила Київської Старої громади М. П. Драгоманов був змушений назавжди виїхати за кордон. Започаткувавши українську демократичну еміграцію, він організував «вільну українську пресу». Серед закордонних громадських видань своє почесне місце посіло закордонне женецьке видання «Кобзаря» 1878 р. Драгоманівська «вільна українська преса» фінансувалися діячами Київської Старої громади, до яких у цій справі приєднали-

ся учасники Київської Молодої громади. Останню Київський губернатор М. П. Гессе назвав у «Щоденній записці від 27 квітня 1877 р. «товариством радикалів-українофілів». За даними цього губернського царського чиновника, на той час київські громадівці вже переправили через Ф. К. Волкова для М. П. Драгоманова в Женеву до 6 тис. крб [23, л. 382–383; 27].

За цих обставин єдиним каналом постачання поезій Т. Г. Шевченка в Наддніпрянщину в другій половині 1870-х рр. стало їх нелегальне транспортування з-за кордону. Про те, що такий канал існував, свідчать матеріали III відділу Власної його імператорської величності канцелярії. З них, наприклад, видно, що в ніч на 11 жовтня 1878 р. між Стояновським та Квасовським постами чинами прикордонної варті на російсько-австрійському кордоні було затримано чотири тюки забороненої літератури загальною кількістю 1 150 примірників здебільшого україномовних видань. Серед іншої літератури у трьох тюках вилучено 65 примірників Шевченкового «Кобзаря», а в четвертому – 7 примірників видання Т. Г. Шевченка «Княжна. Варнак. Петрусь». Закордонні видання творів Т. Г. Шевченка, зокрема женевський «Кобзар», переправлялися через кордон в Наддніпрянщину й пізніше [2, л. 3; 30, с. 146].

Київські громадівці використовували будь-яку можливість для придбання творів Т. Г. Шевченка, які справляли на них велике враження. Так, О. Ф. Кістяківський, перебуваючи на відпочинку в Австро-Угорщині, придбав мініатюрне женевське видання 1878 р. деяких віршів великого народного поета, серед яких містився знаменитий «Сон». 20 липня 1880 р. він записав у «Щоденнику» про свої емоції з приводу сили почуттів і виразу, уїдливої ненависті до гноблення і рабства, притаманних цій поезії [16, с. 208, 217].

Навіть за вкрай несприятливих суспільно-політичних умов 1880-х рр. діячі Київської Старої громади прагнули опублікувати нові видання Шевченкових творів. Свідченням цього став висновок Петербурзького цензурного комітету для Головного управління в справах друку про вилучення окремих місць із «Кобзаря», поданого в цензуру київським громадівцем В. Л. Беренштамом. Аналіз цього документа свідчить, що український народолюбець намагався провести через цензуру повне зібрання творів українського поета. Однак, розглянувши запропонований «Кобзар», російська цензура дала дозвіл на друк лише за умов «дотримання загальноприйнятого російського правопису» та здійснення 11 цензурних виїмок із текстів [35, с. 115–117].

Подібний випадок був непоодиноким. Так, у 1881 р. відомий книгопродавець і видавець Л. В. Ільницький направив до київсько-

го цензора клопотання про дозвіл надрукувати новим виданням раніше опубліковані у Києві брошури, в тому числі «Перебендя. Дума Тараса Шевченка» та «Катерина або нещастне дівоче кохання. Поема Т. Шевченка». Розглянувши подання цього цензора, столичне Головне управління у справах друку підготувало висновок, згідно з яким зазначені передруки дозволялися і навіть без цензурних купюр унаслідок популярності цих творів, але за умов публікації без будь-яких відступів «від загальноприйнятого російського правопису». У тому ж році Головне управління у справах друку повідомило Київському окремому цензоріві з іноземної цензури про заборону передруку поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» [36, с. 187–188, 195].

Діячі Київської Старої громади, зокрема, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук та В. П. Науменко залучали студентську молодь до вивчення мовної спадщини Т. Г. Шевченка. Ця робота здійснювалася в межах словникового гуртка. Одним з учасників цього осередку був М. А. Славінський, який залишив цікаві спогади. За його згадками, словникова група студентів на чолі з Г. П. Житецьким отримала завдання вибрати всі слова з «Кобзаря». Кожне слово і його переклад розглядалося й заносилося до спеціального реєстру лише після детального опрацювання. При цьому встановлювався синонімічний ряд не тільки за Шевченковими текстами, а й за іншими авторами та народною мовою. Таким чином здійснювався ретельний фразеологічний аналіз [31, с. 324–325].

Український народолюбець Б. Д. Грінченко зазначав, що виявлені слова записувалися на картки й передавалися діячам Київської Старої громади І. О. Житецькому, О. І. Лоначевському-Петруняці, В. П. Науменку та О. О. Русову, які уклали чернеткову редакцію словника української мови за абеткою на аркушах. У такому вигляді робота над словником тривала до кінця 1880-х рр. Крім вищезазначених осіб, у роботі над словником брали участь понад 20 київських громадянців. Згодом редакторську роботу взяв на себе В. П. Науменко як редактор журналу «Киевская старина», що мала на словник право повної власності. 14 лютого 1902 р. редакція зазначеного часопису передала весь матеріал для остаточної обробки Б. Д. Грінченку, який додав власний матеріал, переробив, упорядкував і видав у Києві в 1907–1909 рр. чотиритомний «Словарь української мови», який містить понад 68 тисяч слів. Безсумнівно, що творча спадщина визначного майстра українського художнього слова Т. Г. Шевченка посіла своє вагомe місце в цьому унікальному виданні [3, с. XIV, XV; 34, с. 1].

Важливо, що патріотична студентська молодь вивчала творчість Т. Г. Шевченка не за кудими «Кобзарями», дозволеними російською цензурою, а за найповнішим на той час праяким виданням, вида-

ним незадовго перед цим за редакцією українських народолобців Ф. К. Вовка і О. О. Русова. Ця словникова діяльність не тільки сприяла поглибленому знанню української мови молодим поколінням громадівців, робила конкретний внесок у розвиток українського мовознавства, а й благотворно впливала на формування у «словарників» української національної свідомості [31, с. 324–325].

Сильним емоційним засобом популяризації поетичного таланту Т. Г. Шевченка стало покладення його віршів на музику. У цьому контексті особливу роль відіграв родоначальник української класичної музики, діяч Київської Старої громади М. В. Лисенко. У 1871 р. він створив музику до Шевченкового «Кобзаря», що була видана книжкою у Києві книгарнею Б. Й. Корейво [33, с. 334]. У 1875 р. в Києві вийшов у світ «Збірник українських пісень» (вип. 1) М. В. Лисенка, до складу якого увійшла «Музика до Кобзаря» [26, л. 95].

Інтерес Миколи Лисенка до творчої спадщини Тараса Шевченка був цілком органічним. Адже, як точно зазначала українська народолубка С. Ф. Русова, М. В. Лисенко музично вимальовував ту ж Україну, яка так гарно поетично відображена у Шевченковому «Кобзарі». Глибока народність поетичних слів Тараса Шевченка знаходила повну співзвучність у музичних звуках Миколи Лисенка, тим самим ставала вельми доступною розумінню широких мас українства, завдяки органічному поєднанню рідного слова й рідних музичних форм. Утім, справжній талант двох українських народолобців виявлявся й там, де поезії Т. Г. Шевченка, наприклад «Гус», «Минають дні», відбивали широкі, світові змісти. На цій основі музичні твори М. В. Лисенка демонстрували відхід, кажучи словами С. Ф. Русової, «від простоти народних форм до складних гармоній нової музики» [28, с. 290].

За умов посилення русифікаторського курсу царизму після Емського указу 1876 р. Олександра II М. В. Лисенко був змушений погоджуватися на компроміси, щоб хоч якось доносити Шевченкове слово до слухачів. Про це свідчить запис у «Щоденнику» О. Ф. Кістяківського від 5 березня 1877 р., в якому автор з обуренням констатував той факт, що М. В. Лисенко буде давати концерт, де вірші Т. Г. Шевченка і лібрето «Різдвяної ночі» співатимуть у перекладі російською мовою [15, с. 374].

Після сумнозвісного Емського указу значення української пісні помітно зростало. Про це залишив цікаві згадки Микола Стороженко. Описуючи історико-філологічний факультет в Університеті Св. Володимира у Києві періоду 1880-х рр., він пригадував діяльність М. В. Лисенка у справі організації студентських університетських хорів: «Велику користь робили оті хори для пробудження національного співчуття. І саме у той час, як була заборона українському слову,

українська пісня, мов тая річка, текла усе ширшим прутом та захоплювала навіть тих людей, що або байдуже, або вороже ставилися до українства» [33, с. 154]. І хоча М. В. Стороженко в цьому зв'язку не пригадував пісні на вірші Т. Г. Шевченка, уявити хорову діяльність М. В. Лисенка без поетичної спадщини Кобзаря просто неможливо.

Хор М. В. Лисенка являв собою великий гурт молоді, який складався здебільшого зі студентів Університету Св. Володимира та випускниць Київської міністерської гімназії. Значна частина цих хлопців та дівчат належала до української національно свідомої молоді. Загальні співанки (проби) відбувалися в будинку «Мінерашок», розташованому в тій частині Царського саду, що примикав до Хрещатика. Учасники хору співали по три – чотири години. У перервах між співами точилися бесіди, нерідко жваві дискусії, предметом яких були національні українські справи. Щорічно, десь після Різдва, хор М. В. Лисенка давав публічний концерт у Купецькому клубі. Усі ці концерти перетворювалися на українські маніфестації і мали дуже великий успіх у слухачів. Навесні, влітку та на початку осені хор М. В. Лисенка припиняв співанки, хоча продовжував співи у своєрідній «Ботанічній» філії у Ботанічному саду на т. зв. студентській гірці, що йшла спадом уздовж Караваївської вулиці в напрямку до Безаківської. Співи тривали тут до закриття Ботанічного саду і вирізнялися тим, що на них виконувалися не тільки пісні лисенківського репертуару, а й революційні та недозволені п'єси [31, с. 327–329].

Виконання знаменитих музичних композицій М. В. Лисенка на слова Т. Г. Шевченка набуло популярності у середовищі київських громадянців. На початку 80-х рр. XIX ст. свідком цього неодноразово ставав молодий український народолюбець Є. Х. Чикаленко, який відвідував родинні свята у М. В. Лисенка, М. Ф. Комарова та О. О. Русова. Ці заходи часто супроводжувалися співом Шевченкових творів прекрасного тенора О. О. Русова під акомпанемент М. В. Лисенка [40, с. 92].

Діяльність студентського хору М. В. Лисенка тривала впродовж декількох років і не залишилася непоміченою з боку царських можновладців. Так, 4 червня 1887 р. Київський губернатор Л. П. Томара повідомляв Департаменту поліції про наявність «українофільської групи» шанувальників козацтва та Т. Г. Шевченка, яка складалася зі студентів та курсисток і об'єднувалася навколо композитора М. В. Лисенка в межах українського хору.

Учасниками хору, постійними відвідувачами М. В. Лисенка, студентами Київського університету Св. Володимира Бірюковим, Семеновим, Ігнатовичем, Демущим, Корольковим і Поночевним зацікавився начальник Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицький, який дав розпорядження провести у деяких чле-

нів гуртка обшук. За його результатами було виявлено багато українських книжок, а це само по собі вже свідчило в уявленнях жандармського генерала про їхню «неблагонадійність». Нагинки царської влади не обійшли й самого М. В. Лисенка. Тоді ж Головне управління у справах друку заборонило поширення в Росії україномовних нотних зошитів композитора-народолюбця «Збірник українських пісень» та «Музика до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» [36, с. 226, 227 – 228].

За спогадами С. О. Єфремова, головними справами Київської Старої громади стало піклування про опорядження могили Т. Г. Шевченка в Каневі, допомога родичам українського поета, охорона права власності на «Кобзар» тощо. Все це слугувало збереженню історичної пам'яті про Тараса Шевченка [7, с. 510; 13, с. 80].

За свідченнями чиновника Київської контрольної палати В. Г. Веледницького, Київська Стара громада притягувала студентську молодь, гімназистів та учителів народних училищ, які утворювали коші, зокрема чорноморський, полтавський, харківський, миргородський та ін. В окремих випадках, таких як щорічні Шевченкові дні («щорічні поминки Шевченка»), учасники всіх цих кошів збиралися разом [1, л. 2]. Таким чином, консолідуюча роль заходів з увічнення пам'яті Кобзаря не викликала сумніву навіть у сучасників, далеких від симпатій українському національному руху.

Ця діяльність не припинялася й у важкі роки консервативно-охоронної урядової реакції за часів царя Олександра III. Діячі Київської Старої громади залишили про Шевченкові роковини неодноразові згадки, в тому числі поетичні. Так, з-під пера М. П. Старицького вийшли вірші «На спомин Т. Г. Шевченка» (1881) та «На роковини Шевченку (До поновлення могили)» (1882). Ці поетичні дописи свідчили, що автор від імені покоління народолюбців емоційно згадував заповіт «братерства та любові» свого пророка, «батька нашого» і сподівався, «що спадуть кайдани вікової зими», висловлював думку про невмирущість «Кобзаря нашого незабутнього» [32, с. 65–66, 70–71]. Подібні поетичні рефлексії М. П. Старицького не пройшли повз увагу царської цензури, яка 1884 р. заборонила поетичні дописи «*На спомин Т. Г. Шевченка*» та «*На роковини Т. Г. Шевченка*», що планувалися до публікації у складі підготовленого до друку альманаху «Рада» [36, с. 206–208].

Аналогічні поетичні рефлексії під назвою «На Шевченковому вечорі (26 лютого 1882 року)» належали іншому відомому діячу Київської Старої громади 1880-х рр. О. Я. Кониському. В ньому поет-народолюбець констатував стан «довгої, темної ночі» і запитував, «коли те сонечко ясне пригріє?», сподіваючись на кінець ночі і постання «теплого, ясного ранку», на благословення «промінням волі» [17, с. 540–541].

Мемуарні свідчення про Шевченкові свята за участю діячів Київської Старої громади залишив М. А. Славінський. За його споминами, ці урочисті меморіальні заходи збирали переповнені зали, хоча відбувалися конспіративно на приватних квартирах. Досить часто Шевченкові свята відзначалися в помешканні родини Лисенків на Рейтарській вулиці. Там був просторий зал з фортепіано, де видатний український композитор-народолюбець М. В. Лисенко давав свої приватні лекції з музики. Задля конспірації на Шевченкові дні припадало якесь родинне свято Лисенків. Щоб у поліції чи в жандармів не було жодних підозр, доповіді про Кобзаря робилися у Лисенків за вечерею. На одному з таких свят громадяни прослухали дві доповіді. Одну – від старогромадівців зробив В. П. Науменко, а другу – від молодогромадівців – М. А. Славінський. Гості слухали доповіді й вечеряли запашною гускою з яблуками [31, с. 348, 350].

Траплялося й так, що Шевченкові свята проходили в центрі Києва, біля самого Хрещатика на Лютеранській вулиці, у приміщенні фотоательє Висоцького. Цей діяч належав до української школи польських поетів, розмовляв українською і допомагав чим міг українським народолюбцям. Його фотоательє мало кілька входів з різних сторін і було нібито спеціально створене для конспіративних сходів громадівців, у тому числі для проведення Шевченкових свят [31, с. 349].

Шевченкові пам'ятні дні мали розпочинатися з панахиди. Для її проведення була потрібна церква, а не приватні помешкання. І хоч церковна служба за душу Т. Г. Шевченка не заборонялася законом, неофіційні директиви її не дозволяли. Проте настоятель старовинної Георгіївської церкви, розташованої на початку Георгіївського провулка, біля самої Св. Софії, не відмовляв українським народолюбцям служити панахиду за народного поета, хоч іноді, коли помічав когось небезпечного, поминав у молитвах не простого Тараса, а «боярина Тараса» [31, с. 349].

В окремих випадках царська влада коливалася від дозволу до заборони панахиди по Т. Г. Шевченку. Так було в 1881 р., коли київські громадівці, зокрема вчені Київського університету Св. Володимира В. Б. Антонович і Ф. Г. Міщенко, письменник та драматург М. П. Старицький, а також інженер Якубовський, просили у Київського губернатора М. П. Гессе дозволу щодо урочистої панахиди з нагоди 20-х роковин смерті народного поета. Позитивному рішенню губернатора посприяв сенатор першого департаменту Сенату О. О. Половцев, який ревізував Київську і Чернігівську губернії в 1880–1881 рр. Цьому царському чиновнику гарантував «величайший порядок» під час панахиди особисто О. Ф. Кістяківський.

Однак тодішній панахиді, призначеній на 2 березня 1881 р. в Софійському соборі, не судилося відбутися. Адже напередодні, 1 бе-

резня, народовольці вбили царя Олександра II в Санкт-Петербурзі. Тоді ж Київський губернатор запросив В. Б. Антоновича і рекомендував йому відкласти панахиду по українському поету. Обстановка тоді була напруженою. Ще за кілька днів до царевбивства київський цензор В. Л. Рафальський не дозволив публікацію кількох статей про Т. Г. Шевченка, підготовлених для часопису «Заря» на 26 лютого 1881 р. [16, с. 303, 395, 555; 36, с. 182].

Незважаючи на важкі часи політичної реакції, що встановилася за правління царя Олександра III, київські громадівці не припиняли діяльність з увічнення пам'яті геніального українського поета. Особливої актуальності набуло питання про впорядкування могили Кобзаря, адже у жовтні 1882 р. дерев'яний хрест на могилі Т. Г. Шевченка прогнів і звалився [35, с. 119].

Невипадково у лютому 1883 р. на київській квартирі О. Ф. Кістяківського відбулось невелике зібрання українолюбців, присвячене облаштуванню могили «батька Тараса», яка на той час перебувала у повному запустінні. Витрати по приведенню у порядок святого для кожного свідомого українця місця взяв на себе відомий український колекціонер і меценат В. В. Тарновський. Тоді ж ухвалили доручити В. В. Тарновському разом із інженером О. Якубенком і українським бібліографом, критиком, фольклористом і лексикографом М. Ф. Комаровим підготувати проект облаштування могили, яка мала являти собою насипаний курган висотою у три сажені зі встановленим на ньому такої ж висоти чавунним хрестом [16, с. 390, 539, 574].

19 лютого 1883 р. відбулося ще одне зібрання українських народолюбців за участю В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. В. Лисенка, Ф. Г. Міщенка, В. П. Науменка, Ф. Т. Панченка, В. Ф. Смирненка, Є. К. Трегубова. У ході обговорення розглядалися прибуткові й витратні друкарські суми та благодійні кошти, які склалися з внесків та виручки за книжки. Примітно, що найбільшим був Шевченківський друкарський фонд, який складався з сум від продажу творів народного поета. У березні 1883 р. мало вийти у світ нове видання «Кобзаря» накладом 6 тис. примірників, що дозволяло отримати 6 тис. крб чистого прибутку готівкою. Проте одного разу петербурзьку друкарню, в якій тиражувався «Кобзар», відвідав М. О. Любимов, професор фізики Московського університету, один із найближчих однодумців російського журналіста й публіциста консервативно-охоронного напрямку М. Н. Каткова. Дізнавшись, що там друкується Шевченкова збірка поезій, він висловив думку про необхідність заборони цього видання [16, с. 390–391, 414, 545].

За кілька днів, 26 лютого 1883 р. київський старогромадівець Ф. Т. Панченко улаштував чергові 26-ті Шевченкові роковини, чи не найкращі за інші роки. На урочистий захід зійшлося 150–200 осіб.

Приміщення прикрашав бюст видатного поета-народолюбця, прикрашений вінками. Деякі жінки були вдягнуті в українські національні костюми. У Шевченкових читаннях брали активну участь О. Я. Кониський, С. М. Кулябко, В. П. Науменко, М. П. Старицький. Народолюбці згадували життя поета, вели мову про його історичне значення. На вечорі співав хор, яким керував М. В. Лисенко. Урочистий захід мав проходити за програмою, заздалегідь схваленою комісією. Це мало б гарантувати учасників від дій, які б виходили за межі офіційно дозволеного культурництва. Проте в перебігу заходу педагог і журналіст С. М. Кулябко порушив програму і проголосив обвинувальну промову «з явними натяками на події і утиски». Це викликало загальне невдоволення. До того ж очевидно радикали розвішали на стінах україномовні прокламації [16, с. 394–395; 13, с. 114].

Така поведінка С. М. Кулябка призвела до її критичного обговорення на засіданні Київської Старої громади, що відбувалося у філолога-перекладача, доктора грецької словесності Київського університету Ф. Г. Міщенка 12 березня 1883 р. Тривога громадівців була небезпідставною. А вже незабаром 16 березня того ж року член адміністрації фірми «Брати Яхненки і Смиренки», власник київського заводу мінеральних вод В. Качала, в залі якого відбувався Шевченківський вечір 26 лютого, сповістив О. Ф. Кістяківського про те, що місцевий поліцмейстер веде дізнання про цей захід. Це стало наслідком вищезазначеної промови С. М. Кулябка [16, с. 401, 537, 548].

У 1883 р. в Києві розпочав діяльність український молодіжний гурток «політиків». Цей осередок також організовував Шевченківські вечори, які передбачали слухання реферату про життя і творчість Кобзаря, а згодом музично-декламаційну частину [13, с. 142–143].

Тим часом, 4 червня 1883 р. В. Г. Шевченко звернувся в Канівську міську управу з клопотанням дозволу на впорядкування могили Кобзаря. Прагнучи зберегти пам'ять про великого поета, він мав намір встановити на могилі брата новий хрест, зробити огорожу й побудувати неподалік невелику хатку, де б розмістився сторож. Це було хоча б необхідно, адже могила, залишаючись без охорони й догляду, з часом піддавалася все більшому руйнуванню.

Як уже зазначалося, В. В. Тарновський висловив бажання сприяти облаштуванню могили. До того ж Полтавські губернські земські збори прийняли постанову про асигнування 500 крб задля реалізації цієї мети. Нарешті в червні 1883 р. роботи з облаштування могили Кобзаря розпочалися. Нагляд за їх ходом здійснював інженер О. Якубенко за дорученням В. Г. Шевченка. Втім, уже 26 червня 1883 р. Київський губернатор розпорядився тимчасово призупинити роботи з облаштування могили, заборонивши будівництво хатини і вимагаючи доказів кровного споріднення Варфоломія і Тараса Шевченків.

Відновлення робіт на могилі Кобзаря виявилось непростою справою. Адже навіть 21 липня 1883 р. Полтавська губернська земська управа виступала з клопотанням до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора не забороняти впорядкування могили Т. Г. Шевченка. Листування між Київським губернатором та Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором у зв'язку зі спробами перешкодити відновленню могили Т. Г. Шевченка у Каневі тривало і на початку осені 1883 р. Лише 16 вересня того року генерал-губернатор надав дозвіл на побудову сторожової хати та огорожі [35, с. 118–119, 120, 121, 122, 123, 126].

Зазначене не видається випадковим. Так, 20 січня 1884 р. Київський губернатор доносив Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору про можливі демонстрації біля могили Т. Г. Шевченка після її відновлення. Особливо влада побоювалася «овацій» на честь Кобзаря, які могли відбутися на могилі, після панахиди, у вигляді «сходки хохломанів» за участю численних дворян з Переяславського та Золотоноського повітів Полтавської губернії й супроводжуватися промовами українською мовою. Влада непокоїлася, що відкриття облаштованої могили приверне увагу численних симпатиків таланту Т. Г. Шевченка і може спровокувати демонстрації й заворушення [35, с. 124–125].

За часів політичної реакції українські народолюбці не переривали традицію проведення Шевченкових вечорів пам'яті. Черговий такий захід за участю діячів Київської Старої громади відбувся 19 лютого 1884 р. у господі Кістяківських. Усього там зібралося 100 присутніх, серед яких дорослі прихильники таланту Кобзаря і діти. Учасники вечора переглянули домашню виставу, після якої розпочалися танці, співи та музика. Син інспектора народних училищ 1-го району Київської губернії Д. О. Синицького декламував один із найнезаконніших творів Т. Г. Шевченка – поему «Кавказ». Примітно, що саме ця Шевченкова поема була найулюбленішою й декламувалася на студентських вечірках. За три дні до цього вечора вона читалася на зборах київської молоді в присутності 300 осіб обох статей.

Наступним твором великого українського народолюбця у виконанні Синицького мав стати «Сон», хоча О. Ф. Кістяківський попросив декламатора прочитати лише уривок поеми, дозволений цензурою, що й було зроблено. За вечерею господар спілкувався з молоддю, говорячи їй про Т. Г. Шевченка як про національного поета, одного з найбільших «поетів-народолюбців, мученика думки і героя праці». З молоддю спілкувалися також професор історії Київського університету В. Б. Антонович та учитель грецької мови в Другій київській гімназії А. Д. Юркевич [16, с. 390–391, 414, 452, 545, 560, 573].

Як відмічав О. Ф. Кістяківський у своєму «Щоденнику» за 13 березня 1884 р., незабаром проти українських народолюбців «піднялося гоніння», спровоковане вбивством народовольцями відомого російського жандарма, підполковника Г. П. Судейкіна. За цих обставин влада заборонила проведення 26 лютого Шевченкових поминок. Тоді молодь відправила панахиду по поету-народолюбцю у Троїцькій церкві, наслідком якої став документ від генерал-губернатора до тамтешнього радника, попечителя в учбовому окрузі С. П. Голубцова, що спричинив розшук у київських гімназіях [16, с. 458, 527].

У 1880-х рр. навколо Київської Старої громади виникло три українські молодіжні гуртки чисельністю 75 осіб, які працювали над виданням «Хрестоматії». Це і послужило основою для їх найменування «хрестоматійниками». У цьому українському студентському середовищі особливу роль відігравали вечори на честь великого Кобзаря. На подібних вечірках заслуховувалися реферати, виконувалися хоріві й сольні співи, читалися вірші [13, с. 136–139].

Дні Шевченкових роковин викликали підвищену увагу з боку царської влади, яка особливо побоювалася заходів на могилі Кобзаря в Каневі. У цьому контексті вельми промовистим є лист Київського губернатора до Київського, Подільського і Волинського, Тимчасового Чернігівського і Полтавського генерал-губернатора від 4 березня 1886 р. У ньому йшлося про те, що, за даними начальника Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицького від 1 лютого того ж року, діючі в Києві та Полтаві «українофільські гуртки» мали намір підготувати якийсь захід «до дня поминок по Шевченку».

На думку начальника київських жандармів, учасники названих гуртків могли з'їхатися 26 лютого на могилу українського поета і організувати там «яку-небудь тенденційну демонстрацію». Отримавши це повідомлення, Київський губернатор доручив Київському повітовому справнику, не вдаючись до розголошення, посилити пильність і поліцейський нагляд за місцем Шевченкової могили. Утім, день 26 лютого 1886 р. пройшов у Каневі спокійно – на могилі Кобзаря не було відвідувачів [38, арк. 26–26 зв.].

Діячі Київської Старої громади багато зробили для розвитку української справи в інших містах і містечках Наддніпрянщини. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, «особливим сприянням» М. П. Драгоманова користувався М. Ф. Лободовський. Цей діяч Харківської української громади втратив місце сільського учителя в Харківському учбовому окрузі. Натомість він знайшов прихисток на Волині, завдяки родині Косачів, родичів М. П. Драгоманова. Так, Петро Косач надав М. Ф. Лободовському посаду волосного писаря.

На початку 1876 р. у Новоград-Волинському повіті, в селах Райківської волості серед простолюдинів, особливо поміж учнів сільських шкіл, стали розповсюджуватися українські книжки і брошури, в тому числі твори Т. Г. Шевченка. Усі ці друковані видання безкоштовно і у великій кількості роздавав селянам, учителям та учням старших класів сільських шкіл М. Ф. Лободовський. Таке «ходіння в народ» українського народолюбця забезпечував П. Косач, який передав йому тюк з книжками. Серед книжок, розданих селянам М. Ф. Лободовським, значилася поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» [22, л. 59, 60, 60 об., 61, 62 об.].

Під впливом іншого ідейного лідера Київської Старої громади В. Б. Антоновича та «школи старих українолюбців» формувалася світогляд О. І. Михалевича, який наприкінці 1870-х рр. став одним із засновників Єлисаветградської української громади. Характерно, що основи його світогляду закладалися ще в Ровенській гімназії, де юнак любив читати Тараса Шевченка, «Основу» та Г. Т. Бокля. Напевно цей ідейний ґрунт посприяв утвердженню його українських народолюбних прагнень під час навчання в Університеті Св. Володимира, де він потрапив під вплив В. Б. Антоновича та його однодумців [8, арк. 1–1 зв.].

У 1879–1880 рр. учасники Єлисаветградської української громади за ініціативою О. І. Михалевича та тодішнього секретаря міського поліцейського управління І. К. Тобілевича поставили завданням здійснювати українські переклади з російськомовних популярних книжок для народу. Крім того, О. І. Михалевич запропонував близькому до себе О. К. Тарковському, який виявляв приналежність до «Народної Волі», відгектографувати на гуртківському гектографі місцевих народолюбців «Кобзарик Шевченка», з платою по 40 – 50 коп. за примірник.

Як свідчив інший елисаветградський діяч С. М. Дудін, О. К. Тарковський переказав йому цю пропозицію О. І. Михалевича, зазначаючи, що це мало бути перевидання з женецького видання «Кобзаря». Вельми цікаві свідчення подав ще один член гуртка українолюбців О. Г. Дьяченко, який зізнався, що деякі особи з цього осередку перекладачів-громадівців (до нього входили І. К. Тобілевич, О. І. Михалевич, Є. Х. Чикаленко, О. К. Тарковський, О. Ф. Волошинов, О. Г. Дьяченко та ін.), а головним чином відомий український народолюбець О. О. Русов, склали вибірку з «Кобзаря» Т. Г. Шевченка з метою видати «Кобзар для дітей». Донесення помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління штабс-ротмистра Дремлюги в Департамент поліції дозволяє уточнити склад укладачів цього збірника. Це були О. О. Русов, Ф. О. Василевський та О. Ф. Волошинов.

З цього ж документа стає відомо, що на квартирі члена місцевого окружного суду Філоненка було призначено вечір пам'яті Т. Г. Шевченка, на якому планувалося обговорити питання про видання найповнішого зібрання творів Кобзаря, а затим «Кобзаря для дітей». Однак Шевченківський вечір пам'яті відмінили. Єлисаветградські громадівці не змогли втілити в життя низку цікавих ідей. Проте вже сама їх постановка вельми прикметна і свідчить про прагнення українських народолюбців приступити до перевидання й розповсюдження «Кобзаря», увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в центральній Наддніпрянщині [5, арк. 30 зв., 31, 38, 45 зв., 47 зв. ; 37, арк. 39, 43 – 44, 46].

Щорічні Шевченкові роковини відзначали й діячі Одеської української громади. На зібраннях зачитували й обговорювали реферати, співали українські пісні. Ці заходи з увічнення пам'яті Кобзаря збирали не тільки учасників громади, а й симпатиків. Приміром, 25 лютого 1879 р. Шевченківський вечір відвідало понад 100 осіб. Одеські громадівці ініціювали збір коштів для заснування в Одесі школи імені Шевченка. Всього було зібрано близько 1 400 крб. [13, с. 90].

У 1880-х рр. одеські громадівці підтримували традицію вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Ідейний провідник українського громадського осередку в Одесі М. Ф. Комаров піклувався про видання і розповсюдження творів Кобзаря та його біографії, впорядкування могили великого поета, допомогу його родичам. У зазначений період діячі Одеської української громади продовжували проводити Шевченкові вечори [13, с. 121–122].

У 1880-х рр. Шевченківські свята відбувалися і в Харківській Старій громаді, до кола якої входили колишній кирило-мефодіївець, талановитий оратор Д. П. Пильчиков, перекладач українською мовою «Тараса Бульби» М. В. Гоголя, збирач етнографічних та мовних скарбів М. Ф. Лободовський, відомий український народолюбчець-шістдесятник П. С. Єфименко з дружиною Олександрою, автор українських п'єс, військовий лікар д-р В. С. Александров, знаменитий український вчений-мовознавець О. О. Потебня, член міської думи Павловський, адвокат Станіславський, професор історії Харківського університету Д. І. Багалій, А. Л. Шиманов, С. Левандовський та деякі ін. Приміщення для нелегальних Шевченківських свят часто надавав місцевий заможний домовласник Б. Г. Філонов, який допомагав і грошима українським громадівцям Харкова.

Ці заходи супроводжувалися панахидою, інколи привітаннями поважних українських громадських діячів із Києва, наприклад В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка. Про один із таких приїздів М. В. Лисенка до Харкова взимку приблизно 1883–1884-х рр. згадував Є. Х. Чикаленко. Талановитий український композитор був уже до-

бре відомий. Особливо приваблювали оригінальністю й глибоко національним змістом його невеликі твори на слова Кобзаря. «В готелі у Лисенка просто двері не зачинялися, – зазначав мемуарист, – така маса народу до нього ходила і по ділу і без діла, аби побачити нашого славного композитора і патріота». Приїзд М. В. Лисенка став справжньою сенсацією серед харківських українців [40, с. 97, 98, 100, 101, 112; 29, с. 112].

Традиція організовувати Шевченківські вечірки утвердилася в діяльності Харківської студентської громади. Очевидцем такої функції цього українського молодіжного осередку у 1880-х рр. став Є. Х. Чикаленко, переїхавши до Харкова. Ця діяльність була пов'язана з головою зазначеної громади А. Корчак-Чепурківським, «активним і твердим українцем», згодом професором Київського університету [40, с. 96].

У 1880-х рр. Шевченкова спадщина стала об'єктом вивчення українських молодіжних гуртків у Чернігові. Так, у 1883–1884 рр. виник і діяв такий гурток учнівської молоді в Чернігівській духовній семінарії. Учасники цього осередку читали рукописний збірник віршів Т. Г. Шевченка, а член цього гуртка В. Т. Андрієвський окремо організував читання творів українських літераторів, зокрема Т. Г. Шевченка. До цього гуртка, значну роль у якому відігравав Ф. І. Свідерський, мав певне відношення колишній учень Чернігівської духовної семінарії О. Я. Миронович, в якого 15 листопада 1884 р. була вилучена «Програма українських соціалістів». У нього ж під час обшуку вилучили й записну книжечку, в якій, зокрема, було занотовано низку віршів Т. Г. Шевченка [11, с. 253–254].

Вищезазначене дає можливість стверджувати, що в діяльності українських громад і гуртків 70–80-х рр. XIX ст. постать Т. Г. Шевченка відігравала помітне значення. Учасники українського національного руху вивчали, публікували та розповсюджували вільнолюбну й народолюбну Шевченкову поетичну спадщину, досліджували її мовні надбання, покладали вірші Кобзаря на музику. Важливими напрямками діяльності українських народолюбців Наддніпрянщини стало також увічнення історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка засобом проведення щорічних Шевченкових роковин, догляду за могилою Кобзаря тощо. Особливо активна діяльність з вивчення й увічнення образу Кобзаря притаманна учасникам Київської Старої громади. Вплив історичної постаті Т. Г. Шевченка простежувався також у діяльності українських громад і гуртків Єлисаветграда, Одеси, Харкова і Чернігова. Ця робота сприяла формуванню і становленню української національної ідентичності, консолідації учасників українського національного руху. Відтак у діяльності українських громад і гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. постать Т. Г. Шевчен-

ка посіла помітне місце і мала важливе націотворче й культуротворче значення.

Бібліографічні посилання

1. Велєдницький В. Г. Мое первое знакомство с русскими социалистами / В. Г. Велєдницький // Архив дома Плеханова. – Ф. 473, оп. 1, д. 47, л. 1–31.
2. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 109, 3 эксп., 1878 г., д. 431.
3. Гринченко Б. Предисловие / Б. Гринченко // Словарь української мови / упоряд. з додатком власного матер. Борис Гринченко : в 4 т. – К., 1997. – Т. 4. Р – Я / НАН України. Ін-т української мови. – С. I – XXV.
4. Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / М. С. Грушевський / підгот. до видання, передне слово, упоряд., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1239.
6. Єфремов С. В тисних рямях. Українська книга в 1798 – 1916 рр. / С. Єфремов // Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / упорядк., передмова та примітки Елеонори Соловей. – К., 2002. – С. 152 – 180.
7. Єфремов С. О. Щоденник (1. 01. 1895 – 4. 02. 1896). Про дні минулі (Спогади) (1876 – 1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. X, спр. 5804.
9. Из Полтавы // Набат. – 1876. – № 5. – С. 10 – 11.
10. Забіяка І. Шевченкіана на сторінках журналу «Киевская старина» / І. Забіяка // Наук. зап. Ін-ту журналістики. – Т. 8. – К., 2002. – С. 83–87.
11. Катренко А. До історії формування національної самосвідомості української молоді (80-ті роки XIX ст.) / А. Катренко // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – 11–12 груд. 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 253–264.
12. Катренко А. Ідейна спадщина Кирило-Мефодіївського товариства в теоретичній і практичній діяльності українських громад 60–90-х років XIX ст. / А. Катренко // Кирило-Мефодіївське тов-во: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя створення та діяльності : матер. Всеукр. наук.-освітньої конф. – Переяслав-Хмельницький, трав. 1996 – К., 1996 – С. 68–59.
13. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. : навч. посіб. / А. М. Катренко – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст.
14. Катренко А. Т. Г. Шевченко і український національний рух / А. Катренко // Історія України. – 2000. – № 44 (листопад). – С. 1–4.
15. Кістяківський О. Ф. Щоденник: (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1 (1874–1879).
16. Кістяківський О. Ф. Щоденник: (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2 (1880–1885)
17. Кониський О. Оповідання. Повесть. Поетичні твори / О. Кониський ; редкол. : І. О. Дзевєрин (голова) [та ін.] ; вступ. ст. М. С. Сиваченка ; упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука. – К., 1990.
18. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський ; упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. – К., 1991.

19. *Короткий В.* Участь В. Антоновича у вшануванні пам'яті Т. Шевченка / В. Короткий // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип. 58. – С. 34–37.

20. *Михалевич О. І.* Спомини про «Київську громаду» / О. І. Михалевич // Ін-т рукописів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. X, спр. 5804, арк. 1–5.

21. Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. – Ф. 127, оп. 1, д. 14.

22. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1282, оп. 1, д. 325.

23. РГИА. – Ф. 1282, оп. 3, д. 130.

24. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 176.

25. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 265.

26. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 293.

27. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 398, ч. 2.

28. *Русова С.* Микола Лисенко / С. Русова // *Русова С.* Вибр. педагогічні твори / С. Русова ; упоряд., передм., комент., імен. та бібліограф. покажч. О. В. Прокура. – К., 1996. – С. 289–292.

29. *Русова С.* Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К., 2004.

30. *Рябінін-Склярєвський Ол.* Київська Громада 1870-х рр. / Ол. Рябінін-Склярєвський // Україна. Наук. двохмісяч. українозн. / під ред. Мих. Грушевсько-го. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.

31. *Славінський М.* Гортаючи сторінки життя / М. Славінський // *Славінський М.* Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади / М. Славінський. – К., 2002. – С. 201 – 382.

32. *Старицький М.* Поетичні твори. Драматичні твори / М. Старицький ; редкол. : І. О. Дзевєрин (голова) [та ін.] ; вступ. ст. С. Д. Зубкова ; упоряд. і приміт. М. Т. Максименко. – К., 1987.

33. *Стороженко М.* З мого життя / М. Стороженко ; упоряд. тексту та ілюстр., авт. вступ. ст. Василій Ульяновський. – К., 2005.

34. *Тараненко О. О.* «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...» (Післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) / О. О. Тараненко // Словарь української мови / упоряд. з додатком власного матер. Борис Грінченко : у 4 т. – К., 1997. – Т. 4. Р – Я / НАН України. Ін-т української мови. – С. [1–8].

35. Тарас Шевченко. Документи і матеріали: 1814–1963 / упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, Ф. К. Сарана [та ін.] ; відп. ред. С. Д. Пількевич. – К., 1963. – 568 с.

36. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. докум і матер. / відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013.

37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.

38. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 539, спр. 2.

39. ЦДІАК України. – Ф. 707, оп. 261 (1875 р.), спр. 17.

40. *Чикаленко Є.* Спогади (1861 – 1907) / Є. Чикаленко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 12.04.2014